

մանութիւնը չունէր յաւելումը: Յետոյ երբ այս կամ այն յոյն գրիչը կ'ուզէր առեալ այն խօսքն ալ, որ պէտքէն ձեռով կը յամէր արդէն, միակերպ եւ որով ձեռն մը պահելով՝ պէտք էր որ այլաձեւ ըլլար միայն՝ տարբեր միւսին թով, թէ եւ ընդհանուր իմաստը նոյն: Մինչ Ասորիք գտնէ որով չըսենք պաշտօնական՝ ձեռն մ'անէին անոր, Լատինացիք դրեմք, զոր բառ առ բառ կը կրկնէ օրինակի համար Յետոյ Սիւնականաց: Մեր Արձանագրին վերջաբանն ալ ըստ այսմ բնական է որ տարբերք վերոյիշեալ յունականներէն, որոնցմէ արդէն կանուխ ալ է ժամանակաւ: Միակ օրինակն որ ծանօթ է եւ որ գտնէ ժամանակակից ըլլալու է, իթէ ոչ առեւելի կանուխ, Էլ-Փայսովի պագիրոսն է. բայց հոն յաւելումը՝ թէ եւ Կոր պաշտօնական, այժմ միայն երկու անշնան վանի մնացած է ընթեռնելի, ուստի չենք կրնար համեմատել: (առն վերջը)

Այսպիսի բառ կը հարկուի Յուսկուսածիս մասին: Մինչեւ հիմա ըստածը բառական էր ցուցնելու որ Արձանագիրը նախ Ես-Եփ-այ բնագիրը կ'ընթերցէր, զոր առջին անեցածն է բնագրակիցը երկրորդ: Եւսթրիոսէն շատ Ես-Ե է քանդակում, ուր մուտք գտած է յիշեալ Յուսկուսածը: Այս մաստնաբանական տեսակէտը: Իսկ վաւերականութեան ինգրդին տեսակէտով՝ այս յաւելումն ինքնին բառական է ցուցնելու թղթոյն ակտեր ու կեղծ ըլլալը, ընդունելով ալ որ նոյն յաւելումին հիմն կեղծ զըլլը: Առհասկ ուղարկել իսկութիւնը՝ նաեւ Գաղտնէն յառաջ գոյութիւն ունենալ: Չենք կրնար կ'հարկի վաւեր ընդունել եւ Տեսան մերոյ վերադրել թուղթ մը, որ անհասկնալի եւ առաջադրուածութիւն ու խոտուած կը պարունակի, ըսեն պաշտօնականը ուղղութեան քնն որ կ'ուզեն:

Այս մնայ միակ կէտ մը, Եւսթրիոս թարգմանութեան ինգրիքը, զոր պէտք ենք տեսնել:

(Մեքսիկա-Եւ Լա-Ես-Ե)

Կ. Յ. Տ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԵՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՓՈԼՍՏՈՒ ՊՈՏՄՈՒԹԵՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒ

Մասն Եւսթիոս - Վեցնորոյ Դպրոցի:

(Եւսթիոս-Ես-Ե)

13.

Չ. Գաղութեան մէջ յիշուող եպիսկոպոսներն անհամեմատ թիւ ունին համեմատութեամբ Լայպտառնի նահանգների, թող թէ գաւառների: Ի բայց առեալ նրանց որոնք եպիսկոպոսապետ, թեպէտեւ եւ վանականաց են յիշուած, մնում են Արաթի, Տիրիկի, Մովսէս, Կիրակոս, Զորթուպը եւ Եսարոն, որոնք էին Տայրի, Բասենց, Վանանդայ եւ Արշարունաց

եպիսկոպոսները: Ուրիշ խօսքով միայն երկու նահանգների եպիսկոպոսներն են յիշուած Զ. Գաղութեան մէջ: Այդ երեւոյթի հանդէպ առեւելում ենք, որ նախորդ Գաղութիւնները, Սոփիքը եւ այլ եւ այլ յիշատակարանք Գ. Գաղութ շատ առիթներով են եպիսկոպոսական տնտ. առաջնացանքներ յիշում, եւ կամ խմբական ներկայութիւնը յիշատակում: Սոփիքը միանգամայն աստուծոյ աւելի "մեծամոռ եպիսկոպոսների, է յիշում" որոնք առաջնորդեցին Ներսէսի ի կեսարիա (Է. Ի. Զ.): Բայց Զ. Գաղութեան մէջ եպիսկոպոսների այդ պակասաւոր թիւը պայմանաւորուած է "երեւելի" իմաստով, քանի որ նոյն Զ. Գաղութեան մէջ անաթոլիան, ագաթի, եւ ագաթ Յոսէփի պատմութիւնն ընդարձակ է չէր եւ գրաւում: Միւս կողմից, Մահալ Պարթեի եւ նրա աշակերտների (60 սպուդէ), այլ եւ հաշակար" Ներսէսի քարաուղար Մեսրոպի պատմութիւնն ու անունն է Զ. Գաղութեան մէջ բացակայում: Ուրեմն մեղանշած չենք լինել իրականութեան դէմ, իթէ նկատուի, որ Զ. Գաղութեան մէջ եկեղեցական պատմութիւնը թեպէտեւ անցողիկ եւ թափփփուած էր ձեռքի մէջ է, մի "վիճակ, որ հասկանալի է որ եւ է գաւառանագրութեան կամ թոռակալական խառնափոխական ցուցակի վերաբերմամբ, ուր այլընթաց, թերի եւ ստուգելի է ամէն ինչ: Մենք ժամանակագրական խօսքը ստորագծում ենք եւ հիմք ունենք:

Նկատուած է արդէն քանիցս, որ Գաւառոսի պատմութիւնը ժամանակագրութեան չունի. այդ արդարացի, հիմնաւոր մի գիտողութիւն է: Տրգատ, խսրով, Արշակ, Պապ, Վարապետ, Արշակ, Վաղարշակ թագաւորները գահ նստեցին, կառավարեցին, մեռան, բայց թէ երբ, որքան ժամանակ, — Գաւառոսի պատմութեան մէջ այդ երկու հարցն եւ նրանց պատմական գոյութիւն չունին: Նոյն վիճակի մէջ է նաեւ կաթողիկոսների պատմութիւնը, Գրիգոր, Արիստակէս, Վրթանէս, Գուսիկ, Գառնէն, Զահակ, Ներսէս, Զնանկ եւ Գուսիկ կաթողիկոսների մասին ոչ մի ժամանակագրական տեղեկութիւն չի հաղորդուած նախորդ Գաղութեանց մէջ. նրանց մահը, որ նկարագրուած է Գ. Գաղ. ԺԳ, ԺԶ, ԺԷ, Ե. Գաղ. ԻԴ, ԻԲ գլուխների մէջ, յիշուած է առանց հաղորդելու թէ քանի տարի հոգեւեցին նրանք: Այս բոլորը միօրինակ վիճակ ունի. եւ էլ կանխակի տեղեկ չի մնում թէ նախորդ Գաղութեան հեղինակի իբր որ եւ է պատահական պատճառի ազգաման անուշա-

դիր և թողել այդ եական խնդիրը. ոչ. Տեղի-
նակի գրել համար այդ սովորութիւնն առան-
ձնայատկութիւն է, մի տեսակ կանոն է, որ
բացառութիւն չունի. Սակայն այս անգամ եւս
այդ կանոնը քանդողը Զ. դպրութեան Տեղի-
նակն է, որ գրում է. «Զաւէն կայաւ զտեղի
դամնայն աւուրս կենաց իւրոց ամս երիտ»,
«Զաւէն առաջնորդեաց ամս երկուս», «Սպուռ-
րակ առաջնորդեաց դրանն խարովու» (խուլի),
Որ այս ստղերը մի նոր Տեղիւնակի գրել ծնունդ
են, որ վարժուած եւ նոր սովորութիւններով, նոր
արտայայտութեան եղանակով — այդ անկաս-
կածելի է. բայց անկասկածելի է եւ այն, որ
այդ մի սովորութիւն է, արտայայտութեան մի
եղանակ է, որը ժամանակագրական գրութեան
մէջ միայն կարող է յեղ ռնկնալ. որն այն
Տեղիւնակին կարող է յատուկ լինել, որ համա-
ղուած լինի թէ «ոչ ե պատմութիւնն ճշմարիտ
առանց ժամանակագրութեան», եւ ընտւ այն
Տեղիւնակին, որ երբեք նախորդ դպրութեան մէջ
հաջարու մի անգամ «ապա. յայնժամ, յիս
այսորիկ, ի ժամուն», եւ նմանատեսակ անորոշ
առասպելական ոճով գրեւ եղել առաջ վարել
իւր պատմութիւնը:

Սակայն պիտի նկատենք նաեւ, որ Զ.
դպրութեան աղբիւրը մի անօրինակելի, անար-
ժանահաւաս ժամանակագրութիւն էր, որից
չեն օգտուած պատմիչները. եւ արդարեւ, ոչ
միայն Ալեքիանոսեան կաթողիկոսների պատմու-
թիւնը, այլ եւ ժամանակագրութիւնը տարա-
ձայնում է պատմական երկերից Տամեմատու-
թեանմբ: Խորենացին նշանակում է — Զաւակ
չորս տարի, Զաւէն՝ չորս տարի, եւ Ասպուրակ՝
հինգ տարի: Վարդան նշանակում է — Սաւակ
չորս տարի, Զաւէն՝ չորս տարի, Ասպուրակն
եօմը տարի: Յովհաննէս կաթողիկոս, Խորենա-
ցու ընդօրինակող պատմիչը, մի անբացատրելի
չեղումով տարբերում է նրանից. ըստ կաթո-
ղիկոս պատմագրի Զաւակ՝ վեց տարի, Զաւէն՝
երեք տարի, Ասպուրակն՝ հինգ տարի: Այդ
մասի մէջ Յովհաննէս կաթողիկոսը նշոյն իսկ ոճի
նշումութիւն ունի Սոփիքի եւ Վարդանի համա-
մատութեամբ եւ սակայն տարբերութիւնը տեսողու-
թեան մէջ տարբերում է նրանցից:

14.

Զ. Գպրութեան մէջ երեւելի եպիսկո-
պոսների պատմութիւնն ըստ մատենագրականի
եւ պատմականի բազմաթիւ ընդհանուր կետեր
ունի, Տամեմատութեամբ Ագաթանգեղոսի պատ-

մութեան ճիշտ — ճիշտ պրակներէ: Ահա այդ
հատուածների համեմատութիւնը.

Ագաթանգեղոս:

Զ. Գպրութիւն:

ՃԻՍ. Եւ զարեւալ բազում
եւ անհամար դուռնոց գաւեցոց վա-
նականայ ի շէնս եւ յանդէնս,
զայսպէս շինակացս եւ իսառ-
նակացս, անձամաւուս եւ ար-
զականս հատուածէր: Եւ զաման
յորդոց քրմացն առաջ զտառ-
կասուն ձերքասուն առնէր. քոյժ
ուսման ի վնջող ունէր, ընդ հո-
գեւ որ խնամով եւ երկուքի
մուցանէր: Որ յայտնան եպիս-
կոպոսութեան էին արժանի կա-
լոյ, առեալ ձեռնադրութիւն ի
նմանէ. որ ապա կողմանց եկա-
տական գետնի լինէր վերակացու:
Երկրորդն՝ Եւստղիւս, որ ի կող-
մանս վարդացն Բասեցոյ կացեալ
լինէր հովիւ.

Երրորդն՝ Բասառ.
Երրորդն՝ Մովսէս.
հինգերորդն՝ Եւստղիւս.

Վեցերորդն՝ Յովհաննէս.
եւ թնեւորդն՝ Ագաթան.

աթներորդն՝ Արտիթէ.
իններորդն՝ Արտակէ.
առաններորդն՝ Անտրոէ.
առասաններորդն՝ Տիրիկէ.

երկուսաններորդն՝ Կերակէ:

Այդ՝ որ յորդոցն քրմացն
չնարեցան լինել եպիսկոպոսք կող-
մանց կողմանց, անկուցանել զբա-
րբոցութիւն: Եւ զայլոցն անուսն
թէ եւ կողմից եզ, ոչ կորսեցէ
շարժել:
Եւ զԱրեւմտոյ զայր ճշմարիտ
եւ առաւանտեւր վերակացու
Թողող արեւմտական զրան բա-
նակին, եւ ինքն ընդ ժամանակս
ժամանակս ի լերինս երանէր. որ
եւ ինքեմք իւրով անձամբ իսկ
օրինակ ցուցանէր: Առեալ զու-
մանս ամանս յաշակերտացն յի-
ւաքանդելուք մեծախնայ, եր-
թեալ իսառնակաց, մեծակնաց,
սորամուս, ծակախիթ եղեաց, եւ
զաւարեական խառաքուս նարա-
կեցն վարեալ: Եւ այսպէս վտառ-
կեաց ակարութեան զանձինս
առնել, մեծաւով հայեցեալ
եւս ի միջիթարութիւն առաքե-
լական քանին թէ՛ Երթմով վանն
Քրիստոսի տկարանում, յայնժամ
զարեւալ լինիւ. եւ թէ լաւ եւս
լնցի պարծել ակարութեամբ, զի
քանկեցէ յիս զորութիւնն քրի-
ստոսի:

Առեւոր սուրեն
Գինդ եւ զՄուշէ
մանուկ ձեռնառան,
եւ հարորդեր վա-
րուցն մեծին Գինդայ:

Եղապո Տիրիկան
եւ Մովսէսի եպի-
կոպոսք (ԳԼ. ԺԳ):
Եղապո Եօսան-
նու եպիսկոպոս
(ԳԼ. Լ—Ժ):

Եղապո Արթուայ
եպիսկոպոսին Բա-
սեցոյ (ԳԼ. Է):

Եղապո Տիրիկան
եւ Մովսէսի եպի-
կոպոսք (ԳԼ. ԺԳ):
Եղապո Կիր-
կան եպիսկոպոսի
(ԳԼ. ԺԱ):

Եւ այլք բազում
էին նոցա աշակերտք
հրեականութեան, զա-
րոց զվարս ոչ պատ-
մել ոչ բաւեցէ
(ԳԼ. ԺԶ): Կիր-
կան եւս ի
այր ճշմար-
իտ եւ առաւու-
րայո (ԳԼ. ԺԱ):
Որք միանգամ՝
վանս սիրոյն Աստու-
ծոյ յաշխարհէ էին
մեծինս եւ ի յաւա-
կացալ բնակել, ի
քարանձաւս ամառ-
եցեալ յայր եւ ի
քարանձարս երկրի.
եւ միշտնդեղն,
բոկացնացք, զգա-
տացեալք, խոտա-
նարակի, բնառ-
բա ոչ արմատա-
կնցի, զորէն գալա-
նաց ի լերինս շրէին.
ի նշխարնդ եւ մե-
թոք այննեք, նե-
զեալք անասապկալք,
եւ տարակուսեալք,
յանապատի մեղ-
րոյսք ի ցուրեւ եւ ի
տոթի, ի քաղց եւ ի
ծաղաւ վանս սիրոյն
Աստուծոյ (ԳԼ. ԺԶ):

Անդ էր ապա չարքանայ գիւնով, այլ առաւելու հոգով, եւ պատաստել զորեաւ երգովք հոգեւորք ի փառս եւ ի գովութիւն Աստուծոյ: Անդ կրթութիւն թաղարւոյն ընկերքսանց հագնաւաւ գրոյ: Անդ քաջակրթութիւն յարգանքս յաւատարմութեան, առ ի յաւատարմութեան ընտրութիւն պատկառահար քրիստոսայէր կրօնի: Անդ եւալ հոգով աստուածապաշտ ծառայութեան: Անդ աղօթք արդարաւեւ եւ պաշտամբ փարիւր եւ ինքրեանք հայտնացոյցի: Բայն ամենեցուն կենաց առ մարգարէն Աստուած:

Իւ նմոյն հոգեւորաւ արուեստին հանաւ աւարտ բացում, յանապատ տեղին յախանեփառական գետնոյ, յայր եւ ի քաղաքէրդ երկրին բնակալ լինէր, եւ ի կառարք լեւոյն: Օրինակ կոծիք գետնին եղալիք մարգարէին, եւ կամ գերանեալ ակորային առաքելոյն Յովհաննէ, բարեաց զործել յաւանաւորս երկնայ, զնոր կենալ վարոյն քաջութեան աստուածաման եւ կենաց անձին մաս առցանէր:

ՃԻՒ. Իւ թէ երբեք երբեք իրանել չրիկ զորացոյցին զաշակերտայն՝ ճշմարտութեամբ հոգով, իրաց պիտոյից օգտաւորաց ամենայն եկեղեցեացն, հասնալ յօգնականութիւն շնորհացն Աստուծոյ ասանց իրից զապաղոյ, համապաղ իրանել ի թիկունս զիպաց պատահելոյ, եւ վճարք զօրութեանն Աստուծոյ: Իւ յարգապաշտ եւ պարարտագոյն եւ անվերջ բերանով զմտակո վարդապետութեանն ի տիրաւ սերմանեալ ծառայելոցս անէր, եւ զայս արարեալ զամենայն ժամանակ իւր Գասն անձին եւ Գասն աշխարհին:

Քանզի սովոր իսկ են ճշմարիտ վարդապետք զանանց առաքելութիւն կանան աշակերտելոցն զնոն, մանաւանդ յուշ աննելով զանբուհական զմիտն զմիտն զիմարտելոցն Աստուծոյ: Գանդ առ իսկ. Ակառ. Բիւստ. ասնել եւ ուսուցանել: Որով բազում անգամ առեալ զաշակերտսն ուրոյն եւ աննիղապան անապա օրինակ կատարելոյն լինէր. յորժամ ի թաքորական լերին կանանայն զերանութիւն տայր, եւ կամ ի նմին լերին զկանանայն պոլթան ասնէր, միջոյնեա. աշակերտքն ի տիրեալսն ծովուն նաւէն: Իւ զարձակ, յաւաւրտ բազարակերացն յօրինական ամեն զգիւնելոցն ազգոյն երկոց անգամ ի ձիթառասանեաց լերին առանձինն մաս առցանէր: Ուստի յայտ իսկ էր եւ առանց հետաքոնելոյ, թէ ոչ Գասն անձին ամենատեղն այլ համաշխարհք յառաւմ զայս զոր-

Առեալ զգիւնակ բնականութեան սւներ զանապատն, ուստի քրիստոս հասն եւ կուր եփարտ գետնոյ: Անգէն բնական ընդ ծով եւ ծով, ու յառաջու, կայսնէն էին Մենին Գրիգորի առաքելոյ, որով անգնացն Ոսկիւր կոչն, ինչոյն ծակ էր բնական մեծ անապատարաց Գիւնդ (զ. ԺԶ):

Եւ, որ է օրինակ ամենայն հետազանդելոյ. Գասն որչա եւ անն իսկ, թէ արթուն կայէք, յազգոյն կայէք, զի մի մասնեցէր ի փորձութիւն:

Իսկ արք. Թէթեւ աղայն արուսեալ զապաղապարն ի դիտութեանն ազգք երկրանց, որով զայն արուեստի զհամարելիք որ ընդ աստուածախան կատարուէր, որով եւ երանելի Գաւառ ամենեցուն տգիտանալ ասէ. Գասն որչա եւ զամենակցոյց Հոգին ի թիկունս հասանել անմահել հեծութեանքն բարեխոս գիտէ:

Արք. յորժամ լոյսեմք, թէ սկսաւ Բիւստ ասնել եւ ուսուցանել, ապաքէն ասնէր, զի ուսուցէր ոչ զի պարզեւեցի, իմա նախ է. եւ բարեխոս Հոգւոյն որչա առ ի վարդապետելոյ մեզ, զի ընդ միմեանս բարեխոսելիքն, եւ ոչ երբէ եւ բարեխոսելոյ զմիմեանին կամ Հոգւոյն արդ բարեխոսելն գիտել է. զայնք միապատիւ աստուածախանն, եւ ոչ բազմաբար: Իսկ երանելի Առաքելոյն ընկալեալ ի վարդապետութեան ճշմարտութեանն, նախ կարտապան անմահեցն օգուտ, եւ ապա օրինակ աշակերտելոցն, բարձեալ ասնէին, երբեմն առանձին, եւ երբեմն ժողովոյք զուժարելովք գիտանալ Գիւնդսն բարձրացուցանէին:

Քանզի առաւել եւս օգտակար յամենայն աշխարհական գրաստան ասնանքն, եւ միայն առաւածապաշտութեան պարագայ: Չոր եւ մարգարէն յառաջագոյն զործէին, որք ի լերինս յանապատ, յայր եւ ի քաղաքներդ վիճաց զաստուածեղէն կրօնին, ծառայութիւն հարկանէին: Նշոյն Գասն եւ ամենայն հարցն, որ առաջնորդեցան յառաքելական կուսնեացն եւ յինչեանց ամանցն բերին օրինակ վերջնաց: Ուստի եւ երանելի այս բարձեալ տանէր զաւանդելոցն պատիւ, եւ ամենայն ուժը մասնեցելոց առ նա զնոյն պատուիրեալ գուշակն: Իւ այսպէս յառաջ ամենայն աստուածեղէն զանձուցն վայելչութեամբք յեկալ, պարարտացունէր ամենութեամբք զանձուստեան, իսկապաքեալ զայլ ի բարձր ժամանակ, եւ նովն ի նշոյն կանխեալ եւ ի նմին հանապաղոյնդեալ:

ՃԻԴ. Իւ մեծ արքեպիսկոպոս Գրիգորիոս ուրբ օրդան իւրով Ռբստակիստան եւ աննայն երեւելի օգնականքն զամենայն աշակերտելովք չրիկ եւ հաստատեք զնոսա կալ ի պատուիրանին ճշմարտութեան:

Որք միանգամ Գասն սիրոյն Աստուծոյ յաշխարհէն էին մկնելոյ, ի յանապատ բնակեալ, ի քաղաքական ամապաքեալ յայր եւ ի քաղաքներդ երկրի: Իւ սուրբ Գիւնդ... բազում յաշխարհի ուղղեալ կացուցանէր կարգաւ մարդկան զաստուածեղէն կրօնին (զ. ԺԶ):

Իւ էր սուրբ Գիւնդ լի հոգեովն Աստուծոյ, եւ զիք իսկ նմա, բայն նմին օրինակ ասնէին սրբա նշան մեծած. Իւ ընդ բազում հեծանոս տեսն զիւ չրիկն յաշխարհս հեռաւոր, եւ ի սփիւսս հեծանոսաց զարձակեցան զմարդու թաղանց, եւ զապաքում

մարդիկ անէին ի
գիտութիւն կենաց
և ի անապարհն
ճշմարտութեան (զլ.
Ժ. Զ)։

15.

Արդէն նկատել է քննադատութիւնը, որ
վեց անուն կրկնուած է Զ. դպրութեան եւ
Ագաթանգեղոսի ճիշդ պրակի մէջ (Հ. Բ. Վ.
Սարգսեան, «Սգաթ», եւ իւր զանազ. գաղ-
անիք, էջ 226/7)։ Սակայն երկու առաջա-
դրած հասուածների համեմատութիւնից պարզ
հետեւում է, որ նրանց առնչութիւնը միայն
այդքանը չէ, այլ աւելի է։

1. Արտաքին կազմութիւնը. ինչպէս փառ-
ասի, նշնպէս եւ Ագաթանգեղոսի պատմու-
թեան մէջ վերջին ծայրին են կցուած եպիս-
կոպոսների եւ վանականների պատմութիւնը.
երկու տեղ եւս նախորդ պատմութիւնները
լուծւ են եկեղեցականների խմբական գործու-
նեութեան եւ կենցաղավարութեան մասին, ապա
Ս. Գրիգորից եւ Ս. Ներսէսից յետոյ յիշուած
է յարգող շրջանում եպիսկոպոսների պատմու-
թիւնը։ Այդ զուգարկութեան ձայնակից է
եւ այն որ Զուէն, Շահակ եւ Աստուրակ Զ.
դպրութեան մէջ օտակ եպիսկոպոսի տիտղոս ու-
նին, ըստ խտուման «յաղաքս եպիսկոպոսացն որ
երեսելիք էին»։ Բաց ի այդ՝ եպիսկոպոսների եւ
վանականների պատմութեան այդ մեկուսացեալ
վիճակը, որ նկատելի է Ագաթանգեղոսի եւ
Զ. դպրութեան մէջ, նոյն իսկ վկայուած է
Զ. դպրութեան ճակատին մի ծանօթութեամբ
— «Մնացածք բանից ի ծայրէն» — Զարկու-
«Մնացածք» այլ կերպ «պատմաստեան» կը
նշանակէ, որ կատարուած է մի օտար հեղինակի
ձեռքով, քանի որ բուն հեղինակն իւր աշխա-
տութեան շարունակութիւնը Մնացածք չէր
կոչել։

2. Բովանդակութիւնը. երկու տեղ եւս
տասնորեկու եպիսկոպոսներ (Շահակ, Զուէն,
Աստուրակ, Փառասոս, Զորթ, Աստատ)՝ Ար-
տիթ, Զորթուաղ, Տիրիկ, Մովսէս, Ահարոն եւ
Թահան.) են անթիւ անհամար վանականնե-
րիկու տեղ եւս եպիսկոպոսները նախակար-
գուած են վանականներից, տարբերութիւնն այն
է լոյկ, որ մի տեղ վանականների պատմութիւնն
է ամփոփուած ի մի գլուխ, իսկ եպիսկոպոսներին
ուրոյն ուրոյն գլուխներ են յատկացուած, իսկ
միւս տեղ ընդհակառակն եպիսկոպոսներն են ի
մի գլուխ ամփոփուած եւ վանականների մասին
մի քանի պրակի մէջ է պատմուած։

3. Ռճը. Զ. դպր. Ժ. Զ վիթից յատուկ
անունները հանելուց յետոյ, Մնացածք վանակ-
ներին կենցաղավարութիւնն է, որ բառացի ոճով
հանդիպում է Ագաթանգեղոսի պրակների մէջ
հետորական եւ մեկնողական յաւելումների
կցեցմամբ։ Բաց ի նշնութիւնից, նկատելի է
նաեւ, որ մի եւ նոյն իմաստն երկու տեղ եւս
հանդիպում է նոյնանից բառերի մէջ ամփո-
փուած վիճակով որ. — «վանս սիրոյն Աստու-
ծոյ = վանս սիրոյն Քրիստոսի», «խոտաճա-
րակք ընդբարուք = խոտաբուս ճարակ», «ի
քարածերպս երկրի = ի քարածերպս վիմաց,
եւ այլն։

4. Գառուկ անուններ. երկու տեղ եւս
կրկնուած է վեց անուն։

5. Շրջանի ամբողջութիւնը. երկու տեղ
եւս ցուցանիքներ թերի են՝ համեմատութեամբ
յարգող շրջանի պատմութեան. ճիշդ պրակից
բացառյալում է Դանիէլ եւ փառասոս եպիսկո-
պոսների անունը, որոնցից առաջինը, ըստ փառ-
ասոսի, Գրիգորի աշակերտն էր, եւ երկուսն եւս
Գրիգորից 15—20 տարի անց՝ ծերունի, հե-
ղինակուոր են յիշուած. իսկ Զ. դպրութիւնից
պահասում են Սահակ եւ Մեսրոպ, որոնք խոտ-
բովի կառավարութեան միջոցին յայտնի էին եւ
հոլակաւոր, ըստ կենսագրին։

Արդ՝ այս բոլոր նմանութիւնը, որին կից
անպակաս է նաեւ նշնութիւնը, օտարական
եղանակով բաւական է, որ քննադատն եղբա-
կացին նրանցից մէկումէկի աղբիւր լինելը միւսի
համար. նոյն իսկ աւելին կարող ենք ասել.
ստի՛ վեց կրկնուող անունը նկատելուց յետոյ՝
Հ. Բ. Սարգսեան չի դանդաղել եղբակացեալու
մէջ, որ ուրեմն Ագաթանգեղոսի խմբագիրը
գողացել է Զ. դպրութիւնից այդ վեց անունը,
եւ այդու եպիսկոպոսների ցուցակ է յօրինել.
որ նրանք ձեռնադրութիւնն են իրենք եպիսկո-
պոսներն իսկ, ըստ Ագաթանգեղոսի նկարագրի,
մինչեւ իսկ գոյութիւն ունեցած չեն եւ պատ-
մական չեն։

Վարկադարձի եղբակացութիւնն, որ հաս-
տատութիւն չունի, եւ չի պաշտպանում քննա-
դատի եւ ոչ մի առաջադրած հիմքով, ըստ
հետեւեալի։

16.

Հինգ են Հայր քննադատի հիմքն (նոյն.
224—6)։

1. Որովհետեւ Ագաթանգեղոս նախ քան
եպիսկոպոսների անուանացուցակը պատմել է

Ս. Գրիգորի փյոթը քրմածիններին ուսուցանելու, ապա ուրե՛ն «մեհնջն երկատիրութեան մէջ» այդ մանկանց ձեռնադրութեան պատմութիւնը յատկան եպիսկոպոսութեան մի հակառու- թիւն եւ նախընթացին:

2. Ճիւղ պրահը յիշուած է միայն տասն- ուերկու եպիսկոպոսների անուն, մինչ նոցա թիւը 400 էր. ուրե՛ն հեղինակը ժամանակո- կից անձն չէ. նա դիւաններից եւս օգուտած չէ, ապա թէ ոչ բարդի անունը կը յիշէր. ընդ- հակառակն նա խոստովանում է որ իրեն յայտնի իսկ չեն բոլոր անունների:

3. «Բաց ի Տիրիկէսէն միւսներն յունա- կան եւ ասորի հնչումն ունին»:

4. Եթէ Ս. Գրիգորը ձեռնագրած լինէր տասնաւորակու քրմածիններին, Ձենորն եւս՝ իրեն ժամանակակից պատմիչ կը յիշէր նրանց: Ընդհակառակն Ձենոր քրմական աղբը վատա- բանած է, իրրեւ անհաստատրիմ քրիստոնեայ ժողովուրդ:

5. Աղբիւնս յիշուած է ճիւղ պրակի մէջ միանգամից թէ վերակացու. ի կողմանս եփրտտական գետոյն, եւ թէ վերակացու ար- քուքի դրան բանակին. ուրե՛ն եւ անյարբի են ճիւղ պրակի մասերն եւ հետեւաբար անհա- րազատ:

Հայր քննագառի առաջին հիմքն անհիմն է եւ թիւր մեկնուած: ճիւղ պրակի մէջ, նախ քան ցուցակը, քրմածին եպիսկոպոսների ուսուցման մասին այս է հաղորդուած. «Ս. Գրիգոր փյոթ ուսման ի վերայ ուներ, ընդ հոգեւոր խնամով եւ երկիւղեւ անուցանել»: Արդ՝ այդ մի ուսու- ցումն էր, որ հասակաւոր մարդիկ եւ քրմերն իսկ ստացան եւ ապա ընդունեցին քրիստոնէու- թիւնը: Բայց զպրոցի ուսուցման եւ ձեռնա- գրութեան մասին տեղեկութիւնը հակառութիւն չէ, նախ որ չի հաղորդուած թէ տասնուերկու ձեռնադրեալները զպրոցական աստեր էին, թէ հասակաւոր դրագէտ քրմեր. իսկ Աղբիւնս որ յիշուած է այդ ցուցակի մէջ աւանդում է իրրեւ հասակաւոր եւ Ս. Գրիգորին գործակից՝ սկսած ի Յարմոյ մաքառմանէ. երկրորդ՝ իրա- կան ընդունելով քրմաց որդւոց ուսուցումն ի զարդոս բնակատրէն հասկանալի է գտնուած, որ նրանց հայրերը, իրրեւ գրագէտ անձինք, գկնի դարձին, եպիսկոպոս դառնալով օրինակ լինելն իրենց ժողովրդի համար. այդ շատ հաս- կանալի է մանաւանդ այն օրինակներով, որ հե- թանաութեան եւ քրիստոնէութեան ընդհատ- ման շրջանի պատմութիւնից յայտնի է ի վեր-

ջոյ հեգեառասանաւայ Գրիգորիսի ձեռնադրու- թիւնը վկայում է, որ մանուկ քրմածիններն եւս յետ ուսման կարող էին եպիսկոպոս լինել Ս. Գրիգորի երկարամեայ հովուութեան վերջին տարիներին:

Երկրորդ հիմքը գլխովին անհիմն է, եւ սաղ չի գալիս գաղտնալուծող հայեաբանի գրչին. «հեղինակն անգիտացած է բոլոր եպիս- կոպոսների անունը յիշել. ուրե՛ն նա ոչ ժա- մանակակից է եւ ոչ էլ դիւաններից է օգուտել, իսկ ճիւղ պրակը ստեղծուած է»: Բոլորն երեսա- կալութիւն եւ ուրիշ ոչինչ. — ճիւղ պրակի մէջ անգիտութեան մասին խօսք եւ ակնարկ իսկ չկայ. անգիտութեան գաղափարը Ժայն Բոքնուս է յունարէն Աջաթանգեղոսի ընթերցուածին, որի ի հայէ փոխադրուիլը պնդելով միասին, Հ. քննագառը նրա այլընդալլոյ ընթերցուածը գերադասել է հայից: Հայի մէջ կարգում ենք. «Եւ զայլոցն զանուանս թէ եւ կամիցի որ ոչ կարացէ շարժել (ապ. Վնեակի)». «Եւ զայ- լոցն զանուանս թէ կամեսցի որ՝ ոչ կարացէ թուել (ապ. Գողոյ): Այս կրճատ ձեւը՝ «ի բազմութենէ, խօսքի բացահայտութեամբ, յա- ճախ գործածական է եւ նշանակում է — «այն- քան շատ էին, որ թէ՛ ուղենանք էլ, չենք կա- րող մէկ մէկ թուել»: Որ այդ է հաստատի միտքն եւ «ի բազմութենէ, խօսքի բացահայտու- թիւնը մի անակորդ բնականորութեամբ է մտաի փաթածան դարձրել Հ. քննագառը — ապա- ցոյց այն, որ մի էլ յետոյ նոյն հաստատել կրկնաբար կարելի էր տեսնել «ի բազմութենէ, խօսքի անպակաս վիճակով — «Եւ որ եպիս- կոպոսացն յոստիճան ձեռնադրեցան ի նմանի, աւելի քան զըրեքհարիւր եպիսկոպոս, որք կացին տեսուչ տեղեաց տեղեաց, իսկ զկարգս երիցանց եւ կամ տարկաւագաց կամ անագա- նոսաց եւ որ այլ եւս ի պաշտօն Տեառն կացին անթիւք էին ի բազմութենէ»:

Երրորդ անգամ Հ. քննագառը գրում է. Բաց ի Տիրիկէսէն միւսներն յունական եւ ասորի հնչումն ունին: Ասորի եւ յունական հնչումն ունենալը պրակի անհարազատութեան եւ ան- ձանց չգոյութեան նշան չէ բնաւ: Եւ իրօք Դ. դարի մի հեղինակ, լինի նա արդի Արա- թանգեղոսի պատմութեան թէ սոսկ ճիւղ պրակի համար, հայացի հնչումն պիտի չգործածէր իւր աշխատութեան մէջ, այլ այն ձեւերով կը յի- շէր անուանելը, որով գործածում էին նոցա. իսկ՝ որ Դ. դարում յոյն եւ ասորի աղբից էին մեր եկեղեցականները — այդ անկասկած է:

Այնուհետեւ Յիրիկէս հայկական հնչումն է դառնում. դուրս է գալիս, որ այդ էլ սխալ է: Յէր արմատից են ըստ երեւութիւն Յիրիկէս, Յիրիկ, Յիրանամ ձեւերը, որ փաւստոսի եւ Ագաթանգեղոսի մօտ ենք գտնուել. նոյն արմատից են նաեւ Յիրանոս, Յերինանոս եւ Յիրա-նոս: Այդ Բնչպէս հաշտեցնել. Աստիղքորի Յիրանոս եպիսկոպոսը ցայժմ հայ չէ ճանաչուած (Եւսեբիոս Ե. Պատմ. Է. 22):

Ձենոր լուել է եպիսկոպոսների ձեռնադրութեան մասին, բայց ի այն որ չբովանալ աղ-գին վատարանել է նա. — «Ձի աղգն այն յորժամ ի Քրիստոս դարձան, չէին կատարեալ ի հաւատան եւ զհայրենի օրէնսն չիշխէին յայ-սնի ունել, այլ խաբէութեամբ զայս հնարեցան ծածմ միայն թողուլ ի զուլս մանկանցն, զի զայն տեսեալ՝ յիշխցնն զպաշտօն պոլութեան իւ-րեանց», եթէ բրմանիւններից եպիսկոպոս ձեռ-նադրուած լինէին, այդ վերադարձը չէր աղ-ղել Ձենոր նրանց, դատել է Հ. քննադատը: Դա՛ն յիշեցնելը, որ զուլս մանկանցն, զի զայն Վ. Գրիգորի գործունէութիւնը զինի դարձին, եւ այդ է պատճառը, որ Ագաթանգեղոսի պատմութեան որոշ մասը միայն կարելի է ըստ պատմականի Ձենորի մարդը յիշատակարանին հանդիպու-կաց դասել. հասկանալի է ուրեմն թէ ինչո՞ւ Ձենոր լուել է ինչպէս բրմանիւնների, նոյնպէս եւ Արիստակիսի եւ Վրթմանի ձեռնադրու-թիւնն ի Ս. Գրիգորէ պատմել. չպէտք է մո-ռանալ, որ Ձենորի յիշատակարանի մէջ այդ պատմութիւնը յառնանարուած է ճանաչել «յայլ պատմադրէ», (Խթն) Ուրեմն՝ կոյ պար-գեզք ճշմարտութեան մի մասնիկ անգամ Հայր քննադատի հայեացքի մէջ, որով Ձենորի չգտա-մածն անիրաւական է հօշակել նա. չկայ: Եր-կրորդ՝ Ձենորի վատարանութիւնն ուղղութիւն է միայն Գրիսանէի կողմ բրմելի ցեղին, որ ի Տա-րնո, բայց այդ չի նշանակում թէ լընդհանրաւ բրմելից չէին կարող յուսալի եւ վատահելն անձինք լինել ի հաւատօ Քրիստոսի. եւ Ագա-թանգեղոս չի կլ յիշում թէ ճիւղ այր. տասն-ուերորդ եպիսկոպոսները էին ի Տարնոց կամ ի Երեւն, որ Ձենորի նման փաւստան եւ յա-դիմանել է Հայերին եւ աւելի խիստ է գաւա-փեատած շինական եւ աղտական դասերը, քան Ձենոր բրմաց ազգը (Գ. դպր. Ժ. Գ.): Բայց փաւստոս մի եւ նոյն ժամանակ յիշում է իս-գին եւ փառնին — տեղապահութեան եւ քա-հանայապետութեան պաշտօնում: Ապա՝ զայս

եւ Աթանաքիէս, թէպէտ Ս. Գրիգորի սո՛հմից էին, այնու ամենայնիւ փաւստոսի մերկապարա-նոց դատապարտութեան են արժանացած: Ու-զում ենք այս բոլորով զգուշացնել, որ պատ-միչների աննպատակ վերաբերմունքն այս կամ այն դատապարգին — քրմական, եկեղեցական, աղ-նուական, շինական — հիմք չէ ամենեւին նոյն դատապարգի մէջ անհատների ներկայութիւնն անիրական ընդունելու:

Հայր քննադատն անհարապտութեան նշան է դատում Աղբիւնոսի պաշտօնի մասին կրկնաբար յիշուածը նոյն պրակի մէջ. — Աղ-բիւնոսի պաշտօնի յիշատակութիւնն երկու անգ եւս խառնակուած է եւ Հ. քննադատն իւր եղբակացութիւնն ուղղաբար է առանց կան-խաւ խառնաբարմունքն ուղղելու: Եփրատական կողմերում Աղբիւնոսի վերակացու լինելը մո-ծուած է փաւստոսի Գ. դպր. Գ. Խց, իսկ այս վերջինս, այսինքն փաւստոսի Գ. դպր. Գ. Խ, այ-լայլուած է այնքան, որ Հ. քննադատն ինքն եւս զգում է իսկ հատուածիւն է թէ անհասկանալի կը մնան այն հասուածի ինչ ինչ մասերը (նոյն էջ 226): Բաց ի այդ, որով չէ, արդեօք նոյն եւ մի անձն է, որ թէ՛ արքունի դրան է թէ՛ Եփրա-տական կողմերի վերակացուն է յիշուած. այդ խնդիրը Ծագում է, որովհետեւ 1. արքունի դրան վերակացուն յիշուած է սոսի՝ «այր ճըշ-մարիտ եւ աստուածասէր, կոչումով. 2. 1709ի հրատարակութեան մէջ արքունի դրան վերա-կացուն Աղբիւնոս չէ կոչուած, այլ Պաղղբոս. 3. Չամբան, որ ունեցել է իւր ձեռքի տակ 1709ի հրատարակութիւնը, Ալբուս է կոչում արքունի դրան վերակացունը. այս աւելի նշա-նաւոր է նրանով, որ ցոյց է առիւթ թէ գէթ Վենետիկեան ձեռագրերի մէջ եղել են եւ թե-րեւս կան այդ հատուածն բնաբերլագոյն ընթեր-ցուածները, որոնց հետեւած է Չամբանը, անու-շադիր թողնելով 1709ի հրատարակութիւնը:

Այս բոլորից երեւում է, որ ճիւղ պրակը սոսի Վենետիկեան հրատարակութեամբ հիմք աւելնելով վճիռներ արձակելն աւելի չփոխելու նշանակութիւն ունի կարեւորները այն աշխա-տութեան մասին, որ առանց այդ էլ նախ թարգմանութեան, ապա խմբագրութեան, եւ ապա գրչագրական ազդեցութեանց է ենթար-կուած:

Ի վերջոյ յիշենք, որ Հ. քննադատը նկա-տելով, որ ճիւղ պրակի անուններից ոմանք կան նաեւ փաւստոսի պատմութեան մէջ, այդ ա-ռաջին կուսանն է դատել ի Գրիգորէ նրանց

ձեռնադրուիլը մերժելու, համարելով որ Ագաթանգեղոսի խմբագրելը փաստաբանից է գողացել այդ անունները: Բայց հետեւողական լինելու պահանջով, Ս. Գրիգորի ճշմունքներն պատմութիւնն եւս (պրակ ձԻԲ) գողացուած պատշէտ հոշակել է Ձ. գպրութիւնէ, քանի որ այդ մասում երկու պատմիչների նշմունքներն ու նմանութիւնը բաւարար չեն: Այդքան սակայն չէ համարձակուել Հայր. քննադատող եւ Ս. Գրիգորի ճշմունքներն իրական է դասել: Ուստի թոյլ է տրուած մակարելով որ՝ ինչպէս վեց անունն Ագաթանգեղոսի խմբագրելն է գողացել փաստաբանից, նոյնպէս՝ եւ գրա փոխարէն փաստաբանի խմբագրելն է գողացել Գրիգորի պատմութիւնն Ագաթանգեղոսին: Արդարեւ՝ մի շփոթ եւ խառնակ հասկացողութիւն, որ արդիւնք է սակայն Հ. քննադատի միակողմանի եւ հապաճեալ բանաձգութեան:

Ամփոփելը. դիտելով Հ. քննադատի հիմքերից իւրաքանչիւրը, չեղաւ նրանց մէջ մէկը, որ տասնութերկու անձանց գայութիւնն եւ ձեռնագրութիւնը է Ս. Գրիգորէ մերժելը՝ անիրական մտքով: Արդ՝ էլ ինչն է ուրեմն, որ Հ. քննադատին միջորոշեցել եւ առաջնորդել է ի գպրութիւնն, տասնութերկու անձանց գայութիւնը չէր հոշակելու:

17.

Հ. քննադատին միջորոշեցել է վեց անուան յիշատակութիւնը միանգամայն ի Ձ. գպրութեան եւ ի ձԻԱ պրակին: Բայց ձԻԱ պրակի արդի վիճակը չի թոյլատրում նրա եւ Ձ. գպրութեան առնչութեան խորիւրդ դասել, թէ որը որից է ծագել՝ Ձ. գպրութիւնը յԱգաթանգեղոսի թէ ձԻԱ պրակին ի Ձ. գպրութիւնէ: Նախ քան ձԻԱ պրակի պատմական ստուգութիւնն այս կամ այն մտքով շօշափելը, հարկաւոր է նրա արդի մատենագրական առանձնայատկութիւնները պարզաբանել. այդ կարիքն ահա չի բացառուած՝ Ագաթ. եւ իւր բացմագրութեան գաղտնիք, գրքին մէջ եւ նկատուած իսկ չէ, եւ այդ պատճառով անուշադիր է թողնուած:

1. Ագաթանգեղոսի ձեռագրերից տմանց մէջ բացակայում է 11^{րդ} եւ 12^{րդ} անուններն ի ձԻԱ պրակին: Այդ պատճառ վիճակով հրատարակուած է Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը 1709 թ. ի Պոլսն, որից եւ օգտուել է Չամչեան: Երկու անուան անյիշատակութիւնը գրչագրական տարբերութիւնն է, այլ խորին հնուութեան գրող մէկն, ըստ որում յունարեն Ագա-

թանգեղոսն եւս այդ պակաս մասով է — Տիրիկէս եւ Կիրակոս չկան թէ 1709 թ. հրատարակութեան եւ թէ յունարեն Ագաթանգեղոսի մէջ: Արդ՝ եթէ անվիճելի ընդգծենք, որ յունարենն ի հայէ փոխադրուած է Ձ. — Ը. գպրութեան, ապա ձԻԱ պրակին իւր պակաս վիճակը ստացած պիտի համարուի աւելի վաղ՝ Այդ պակասող երկու անունը — Տիրիկէս եւ Կիրակոս — փաստաբանի գողացուած են խմբագրեալ հինգ անունից երկուսն են կազմում:

2. Հայերեն գրչագրերն իրար համեմատութեամբ այնքան նշանաւոր տարբերութիւններ ունին, որ անուշադիր թողնել չի կարելի. ճիշդ է, որոյն ուրոյն ոչ մի ուշագրութեան տարժանի լինելու վիճակին չեն արժանացած քննադատներից, բայց միայն առած, այդ տարբերութիւնները այնքան անմեկնելի են, որ բոլոր ձեռագրերը խմբերի արոհելով միայն թերեւս կարելի լինի լուծում սպասել. օրինակ 1709 թ. ի եւ ղեկնակն հրատարակութիւնները տարբերում են իրարից ոչ միայն ամբողջ հաստատների բացակայութեամբ անխորթ թէ մէկի եւ թէ միայն մաս, այլեւ մասնաւոր տարածայնութիւնները իւրաքանչիւր քայլում ստիպում են մի ընդհանուր պատճառն եւ ծագում գտնել մատենագրական այդ լայնածաւալ երեւոյթի համար:

Հրատ. 1709.

Իննեւորոց Արուսէս, տասներորդ Անտիգէս, Այդդիկ յորդուց քրմաց ընտրեցան լինել եպիսկոպոս կողմանց կողմանց առնչուցանել գարաղութիւն աւետարանին: Եւ զայլոցն զանուանա եթէ կանոնքի որ ոչ կարացէ թուել:

Եւ զՊարոն այր ճմարտ եւ ստուածատէր վերակցող թողոր արքունական զրանք բանակին:

Հրատ. Ղերեմեան.

Իննեւորոց Արուսէս, տասներորդ Անտիգէս, մաստատներորդ Տիրիկէս, երկուստաններորդ իւրաքանչիւր Այդդ որ յորդուց քրմաց ընտրեցան լինել եպիսկոպոս կողմանց կողմանց առնչուցանել գարաղութիւն: Եւ զայլոցն անուանա թէ եւ կարիքի որ, ոչ կարացէ լուծել:

Եւ զԱրքանոս զայր ճմարտ եւ ստուածատէր վերակցող թողոր արքունական զրանք բանակին:

Այս համեմատութեան մէջ էական տարբերութիւնները ինքն ըստ ինքեան աչքի են ընկնում եւ ինչպէս եւ կամենանք մեկնել գրչագրական տարածայնութիւնները, սակայն երկու անուան բացակայութիւնը, եւ Աղբիւնոս, Պաղղոս եւ Ալբոս (Չամչեան) գուրա են որեւէ կապ կաճից որ տաք, տարբեր եւ անկախ աղբիւրներից միայն կարող են ծագել:

3. “Գործք Գրիգորի”, յիշատակարանի տարածայնութիւնը աւելի հետաքրքիր է. ձԻԱ պրակի 12 անունից այդ յիշատակարանը պա-

հեղեմի միայն երկու անուն. 1. Բասոս (Հայ Ագաթ). մեջ երրորդ կարգն է դասուած) եւ 2. Աղբիւնոս (Հայ Ագաթ. մեջ առաջին տեղն ունի). Որ Հայ Ագաթանգեղոսից չեն անունուած այդ անունները — անկասկածեցիկ է. եւ արգարեւ, Հայի երկրորդ անունը (== Եւթաղ) բաց թողնել, ապա երրորդ անունը ընտրել եւ կարգել առաջին տեղը (== Բասոս), եւ ապա Հայի առաջին անունը դնել երկրորդ տեղը (== Աղբիւնոս): Այս տեսակ ընտրութիւնը թէպէտ անկարելի չէ, բայց պէտք է այն ժամանակ Գրիգորի Գործքի Հեղինակին ենթադրել աչքը փակած, եւ մատով ձեռն պրակի վրա պտտելիս, որպէս զի երկու անուն ընտրի այնտեղից: Դժն կերպ Հայ Ագաթանգեղոսի ձեռն պրակը անկարելի է կտրել թէ կողմուած է այդ յիշատակարանի հետեգործութեամբ:

4. Գ. դարի Հայրաբոսութեան վերաբերեալ շատ ցուցանիսներ կան, նշանաւոր տարբերութիւններով, որոնց ի մի խմբելով անհրաժեշտ է ձեռն պրակի խնդիրը պարզելու համար: Օրինակ, 1868թ. էջ 103 «Արարատ»-ի ցուցակը յիշում է Աղբիւնոս եպիսկոպոս Արտազու, Գանիէլ յաջորդ Աղբիւնոս: Այս երկու անունն էլ ծանօթ է Գ. դարի պատմութեան մէջ. բայց տակնն այն է, որ Աղբիւնոս անունը բազմաթիւ ընթերցուածների վրա մի նորը աւելացնելուց յետոյ, «Արարատ»-ի ցուցակը Արտազի աթոռակալ է յիշում նրան, որ երբեմն ի կողմանս եփրատական գետոյն եւ երբեմն արքունի դրան բանակին վերակացու էր, ըստ Ագաթ. վեհեական հրատարակում:

Բասոսի եպիսկոպոսութիւնը եւս յիշուած է քանիցս եւ բազմաանգամութիւն է բովանդակուած, ըստ Ս. Բարսղի: Բասոսի եպիսկոպոս են Վիրադոս եւ Փաւստոս, ըստ Ագաթանգեղոսի Եւտաղիոս, ըստ Փաւստոսի՝ Աթիթ, Տիրիկ եւ Մովսէս, ըստ Սոփիերայ՝ Տրգատ (Ձ. 26): Ի Ս. Գրիգորէ ցՄ. Սահակ վեց եպիսկոպոսի զոյուութիւնը անհնար չէ, բայց ուշագրութեան արժանի է, որ մի յիշատակարանի մէջ պատահող անունը չի պատահում մի այլ յիշատակարանի մէջ, իւրաքանչիւրը անմիայն եւ իւրաքանչիւրը են հաղորդում. մասնաւոր ուշագրութեան արժանի է Սոփիերայի յիշատակութիւնը. Մեսրոպ երէց, որ Ներսէսի կենսագրութեան մէջ սերտ աւելուցութիւն ունի Փաւստոսի պատմութեան հետ, տարբերում է սակայն նրանից նախաբաններէ եւ եպիսկոպոսներէ ցուցանիսներէ յիշատակութեամբ. այլ եւ Բասոսի համար Տրգատ անունը

նով մի եպիսկոպոս է յիշում Ներսէսի ձեռնագրութեան միջոցին, երբ ըստ Փաւստոսայ պատմութեան, Գանիէլի աշակերտ Արտիթը Տիրանի օրերից սկսած Բասոսեմ եպիսկոպոս էր: Դժն պէտ է նաեւ Ս. Բարսղի յիշատակութիւնը Վիրադոսի մասին, որ 370 կան թուարկին միակ հեղինակաւոր եպիսկոպոսն է հաղորդուած Քասնեում:

18.

Նախորդ էջում կամեցանք արտայայտել, որ կան մատենագրական ինչ ինչ պայմաններ, որոնց դէմ աչք փակել անհնար է, երբ քննում է ձեռն պրակը. այդ մատենագրական պայմանները անբաժան են պատմական ստուգութեան խնդրից, եւ հետեւաբար ձեռն պրակի ստուգութեան մասին անբաւարար է վկայելու: ձեռն պրակի արդի վիճակը: Յիշեալ պայմանների ընդարձակ եւ հանգամանօրէն ստորագրութիւնը միայն ցոյց էւ հեղինակութիւն ունի ձեռն պրակի խնդիրը լուծելու: Այդ աշխատութիւնը կատարելու մէջ անգոր լինելով եւ թողնելով ձեռագրական կենդանավայրով օժտուած անձանց այն կատարել, զրո փոխարէն հետաքրքրութիւն ունինք վեց անուան փոխառութեան խնդիրը շօշափել ներկայ էջում:

Գնենք թէ վեց անունի՝ Փաւստոսի Զ. դպրութիւնից է անցել ի ձեռն պրակն. տեսնենք այն ժամանակ մատենագրական հնարաւորութեանց հետ շաղկապուած պիտի լինի՝ փոխառութիւնը, թէ ոչ: Կատասխանը բացասական է ըստ հետեւեալի:

1. ձեռն պրակի վեց անունը ի Զ. դպրութեան մուրացեալ նկատելուց յետոյ՝ մնացած վեց անունը՝ առանց Աղբիւնոսի, Նիկիական հարց անուանացուցակից է ենթադրուած: Եւ այդպէս էլ դիտելով, անհնում ենք որ Նիկիական հարց ցուցակի անունները նախակարգուած են Զ. դպրութեան անուններից. առաջիններն ունին (1) 2, 3, 5, 7, 10 կարգը, իսկ վերջինները 4, 6, 8, 9, 11 եւ 12: Այդպէս վարուող խմագրողը այդ կարգաւորութիւնը պիտի պահպանէր նաեւ երբ ենթագրեալ աղբիւրներից էր օգտուած նա. բայց տեսնում ենք որ ամենեւին այդպէս չէ. Զ. դպրութիւնից ընտրուած է ձեռն պրակի համար Վիրադոս, Մովսէս, Տիրիկ, Բոհան եւ Ասպուրակ աննշան անունները, բայց թողնելով Զաւէն, Էւսահակ Փաւստոս, Զորթ, Առստոմ, որոնք կամ ծեւ

1. Հ. Բ. Վ. Սարգսեան գտնել է «Աղբիւնոսի» (Ձ. 4) — «Աթիթի», (ձեռն):

բունի կամ նախապատիւ վիճակ ունին, ըստ Զ. դպրութեան: Այնուհետեւ աւելի է հանդիսանում անհետեւողականութիւնը. Յոհան կեղծաւոր, ազահ եւ անարժան եպիսկոպոսի անունը Զ. դպրութիւնից փոխ է առնուած ճիշտ պրակի համար, մինչ փառաստ, Զորթ, Առաստով անունները անուշադիր են ճանացած եւ նոյն կեղծաւոր Յոհանին ընդօրինակելուց յետոյ, նրան նախապատիւ գիրք է յատկացրած Նիկիական հարց երկու անունից եւ Ասպուրակէսից ու Արտիթից, որոնք Զ. դպրութեան մէջ Յոհանից նախագոյն են: — Այս մանր շնորհները թերեւ նկատուին խմբագրողի առանձին ջանքի արդիւնքը, որպէս զի աղբիւրից հետոյսայ նա եւ գողութիւնը շնորհարուի. բայց այդ ճիշդ չէ. Ագաթանգեղոսի խմբագրիչը միամտով օճէ է ներկայանում Հ. լինողատի գրչի տակ. բաւական է յիշել, որ այդ խմբագիրը ինքնախառնութեան մէջ է ընկել 117 տարուայ պատմութիւնը ամբողջապէս միակ եւ ժամանակակից կամ անանատես հեղինակինը հասկնալով թոյլ տալով, ըստ յառաջբերանին եւ վերաբանին: Հնարաւոր է կարծել նաեւ, որ Ագաթ. խմբագրողը մտադրուած լինելով միայն թեմակալ եպիսկոպոսներին յիշել, բայց է թողել Զ. դպրութեանը Զաւէն, Էթահակ, փառաստ, Զորթ եւ Առաստով՝ իբր զ՝ թեմակալներին. բայց այդ սխալ մեկնութիւն է. հետեւողական կարգով, պէտք է Յոհան եւս յիշուէր, Ասպուրակ՝ նոյնպէս, որոնք սակայն յիշուած են ճիշտ պրակի մէջ: Այն էլ կայ՝ որ այդ մեկնութիւնը ընդունելուց յետոյ, այլ եւս մեկնել անհնար է, թէ ինչու Զ. դպրութիւնից բաց են թողուած Զորթուազ եւ Ահարոն՝ Վանանդի եւ Արշակունեսաց թեմակալ եպիսկոպոսները:

2. Ճիշտ պրակի մէջ հեղինակը յայտնելուց յետոյ, որ 12 եպիսկոպոսները գաւառացի գաւառացի սեռուներ էին, այնու ամենայնիւ բաց է թողել, թէ իր գաւառի սեռուներ էին նոքա. միայն Աղբիւնոսի եւ Եւստողիոսի թեմերն են յիշուած: Արդ՝ ուշագրութեան արժանին այն է, որ ճիշտ պրակի մէջ Եւստողիոս էր Բասենոյ Տոփէ, իսկ ըստ Զ. դպրութեան՝ այդ կողմերի եպիսկոպոս էին Արտիթ, Յիրիկ եւ Մովսէս: Պէտք է կարծել ուրեմն, որ Եւստողիոսն յիշելով՝ իբրեւ Բասենոյ եպիսկոպոս, խմբագրողը փոյթ է ունեցել միանգամայն ջնջել իւր աղբիւրի՝ այն է Զ. դպրութեան հնարը. բայց այդ սխալ է. այդ միտումն ունեցող հեղինակը լռութիւն չէր պահել եւ անմիջապէս Արտիթին,

Յիրիկին եւ Մովսէսին այլեւայլ թեմերի հովիւ կը նշանակէր, որպէս զի Զ. դպրութեան եւ իւր գործքի մէջ ամենեւին անմասնութիւն տեսնուէր:

3. Ամենկեանի է նաեւ թէ ինչու 12 անուն փոխառութիւնը կցեցեալ պայմաններին մէջ է հանդիսանում, վեցը Զ. դպրութիւնից, հինգը Նիկիական հարց անուանացուցակից եւ 1ը անյայտ աղբիւրից, մինչ Զ. դպրութեան մէջ յիշուող 12 եպիսկոպոսներն ի Ս. Գրիգորե ձեռնագրուած համարելու գէճ ոչ մի ակնարկ չկայ եւ նրանց փոխառութիւնն ամբողջապէս հնարաւոր է այնքան, որքան է միայն վեցի փոխառութիւնը: 12 անունը ամբողջապէս խմբագրողը չի վերցրել նաեւ Նիկիական հարց անուանացուցակից: Այս վերջինիս համառոտութիւնը աւելի նիւթ է շնորհում անհետաւորութիւն նկատուելու փոխառութեան վերաբերմամբ. Նիկիական ցուցակի մէջ փոքր Հայքի եպիսկոպոս են յիշուած Եւստողիոս եւ Եւթիոս, իսկ Մեծ Հայքի — Արտասուկէս, Աղբիւն — Ի Պէնդաղիւ, Եւսթիքիանոս Ի Յամասէ, Հեղպեղիոս, եւ Հերակղիոս Ի Ձեղոնէ: Այդ բոլորից միայն Եւթիոսն է յիշուում ճիշտ պրակի մէջ: Արդ՝ թէկուզ գողացող լինէր աղբի Ագաթանգեղոսի հրաշակեթողը, այնու ամենայնիւ ամենից շատ Մեծ ու փոքր Հայքի եպիսկոպոսների անունները պատկանէր եր անմէն Նիկիայ հարց ցուցակից գողացած եւ ոչ թէ նրանց թողած՝ բոլորովին օտար անձանց եւ օտար տեղեաց եպիսկոպոսների անունները: Չենք կարող չնկատել նաեւ որ 1. Նիկիական ցուցակից մուրացեալ ենթադրուած հինգ անուն գիրքը ճիշտ պրակի եւ աղբիւրի համամատուցութեան մէջ այլ ընդալայն է, անհամապատասխանող կարգ եւ յաջորդականութիւն ունին նոքա մեկ եւ միւս տեղը: 2. «Իսկ ընթերցմունքը, ըստ Զ. Ցաւնանի, չափազանց շատ է, եւ այդ պատճառով Նիկիական ցուցակի եւ ճիշտ պրակի առնչուութիւնը ձգձգեալ մեկնութեամբ է հաստատուում: Այդ պայմանները, սակայն, եթէ չեն խանգարում ճիշտ պրակի փոխառութիւնը ի Նիկի. հարց ցուցակէն նկատուելու, ապա պէտք է Եւսթիքիոսի եկեղեցական պատմութիւնը եւս աղբիւր նկատել այն անունների փոխառութեան համար, որոնք ճիշտ պրակի մէջ մուրացեալ են նկատուած միանգամայն թէ Նիկի. հարց ցուցակից են թէ Զ. դպրութիւնից, ըստ որում ճիշտ պրակի մէջ յիշուած անուններից հինգը յիշուած կան նաեւ Եւսթիքիոսի եկեղ. պատմութեան մէջ:

Արդ՝ ինչո՞ւ ներկական ցուցակից եւ ոչ թէ Եւս. եկեղ. պատմութիւնից, կամ ինչու. ընդհակառակը՝ փոխառած ենթադրել ձեւ պրակի ցուցակը:

Ամփոփելով, տեսնում ենք, որ որքան անհիմն է ձեւ պրակի կցկցումը ի Զ. դպրութենէ եւ ի նիկ. հարց ցուցակէ նկատելն, նոյնքան հիմնաւոր է ձեւ պրակի հիմքը իբրեւոյն աղբիւր ենթադրել: Մի խօսքով վիճելն, եւ անորոշ վիճակի մէջ եւ հանդիսանում ներկայ ինդիւրը:

(Մուշեղ-ԼԵ Ժ-Լ ռէ-Կ-Բ)

ԳՐ. ՅԷՐ-ՊՕԴՈՍԵԱՆ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՎԻՔԻԶ ՍԵԶՍԵՆՑ

2.

Ա.

Որպէս վարդապետութեան Սերստեայ:

(Թ. 174, Թ. 2. 196—205բ)

1 Մարդ հաւատացեալ ընտիր մարդ է: 2 Ընտիր մարդ մարդ Աստուծոյ է: 3 Աստուծոյ մարդն՝ արժանի Աստուծոյ է: 4 Աստուծոյ արժանի այն է՝ որ ինչ անարժան է Աստուծոյ՝ ոչ դորձէ: 5 Արդ փութայցիր հաւատարմ լինել, եւ մի ինչ որ անարժան է Աստուծոյ՝ դորձեցես:

2 ա մեռադիր մը Մառ. Թ. 174, որուն ըստ ուղեր եղեւած եւ անընթեանի ըլլալն՝ որպէս կորիք եր լրացողին, եւ այս լրացումները բաժնելու համար՝ անկեւաւոր փակագին մէլ [...] առին: 8 — յոյն բնագիրն ըստ հրատարակութեան Անտոն Էլտերի (A. Elter, *Gnomia I. Sexti Pythagorici ... Sententiae*. Lips. 1892. 46 pp. V-XXXVI.) կրկին յոյն մեռադիրները (P — Պատմութիւն Թ. 283 մեռադիրն ձ դարձն, եւ V — վատկանեան Թ. 749 մեռադիրը ձ-ի դարձն) կը յիշէին հոն Քոյնի յառաւան, ուր կը լինէր Գիմմէս Գիմմէսի դրած բնագրէն եւ Գիմմէս յոյս ընդմեծ համաժողով ըլլալ հոյսը: Միւս առն ուղերը՝ ուր յիշէն Նշմանկաւած եւ, Էլտերի բնագրին (ուրուն հիմն է Պատմութիւն մեռադիրը) հոն նոյն է հայերէնը: Լ — Լատին թարգմանութիւն Ռուֆինոսի, եւ Աւստ — Թատիր բնագրին կրկին խմբարարութիւնը (հայ. Lagard, *Analecta Syriaca*, Lips. 1858, p. 1-31) քիչ անգամ կը յիշէր. վստ զի ուղղակի կող չունէր հայերէնին հոն: Ռուֆինոսի բնագիրը հաճեալ Էլտերի բով. բայց բուն՝ համաժողովին մեռադիրը՝ եւ յարակից թարգմանութեամբ Աւարտարար հրատարակած է Գիմմէս Գիմմէսի-տեր (Joh. Gildemeister, *Sexti Sententiarum Recensiones* եւն, Bonn 1873, 89 pp. 1-89.) Թարգման համաժողովին

8 Սակաւահաւատն ի հաւատս՝ ոնհաւատ եւ: 7 ա Հաւատացեալն ի փորձ հաւատաց ընտիր՝ եւ Աստուած որ բնակեալ է ի մարմին մարդոյ կենդանայ: 7բ Անհաւատն ի հաւատս մարդ մեռեալ է ի մարմին կենդանի: 8 Հաւատացեալ ճշմարիտ այն է որ անմեղն է: 9 Փութայցիր եւ զայս փորձես պահել ճշմարտութեամբ ի կեանս ըս: 10 Այլ եթէ սակաւ են յաշխարհի այն՝ որ առին փոքր մի:

11 Զամենայն մեղա ամբարշտութիւն համարես: 12 Այլ այն եւ ոչ ձեռն մեղանշէ, եւ ոչ որ նման է սոցա, այլ այն որ շարաշարն կրէ հեռամբն եւ ակամբն: 13 Ամենայն անգամ մարմնոյ որ հաւատն չունէր զքեզ ոչ զհաստատաւ, ի բաց կորեալ եւ ընկեալ ի քէն: Լատ է քեզ առանց անդամոց կեալ զհաստատութեամբ քան եթէ հանդերձ տես դամբն քո սատակեցիս:

14 Հաւատաւ եթէ ի փամ դատաստանին պարտիք եւ պատիժը պատահափոխ ոչ մահկանացուք լինին քեզ: 15 Երբեք առնու ինչ դք ի քէն՝ որ ինչ յաշխարհիս է, մի դարբիր: 16 Զաննն քո մի արկաններ ի ներքոյ եպիստանայ աշխարհիս: 17 Իմաստաւորն առանց ստացուածոց նման է Աստուծոյ: 18 Երբ աշխարհիս որ ինչ կարեւոր պէտք իցեն՝ կրեա: 19 Զաշխարհիս՝ աշխարհի դարձուցես, եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ ճշմարտութեամբ հաւատացես:

21 Զաննն քո համարեայ թէ աւանդ առեալ իցես: 22 Երբեք առնա զու վստն Աստուծոյ, դատապարտեալ լինի զու Աստուծոյ: 23 Համայն հաւամբեայ ոչ զեկէլ դք: 24 Ըսե՛ք սրբի բանիւ Աստուծոյ յիմաստաց անտի:

25 Անզգայութիւն մի համարի երբեք եթէ իցէ Աստուծոյ: 26 Այլ ըստ մտաց է ինքնաշարժ, ըստ այսմիկ էին եւ նա: 27 ԶԱստուծոյ մեռութիւնն ոչ դացես, թէ եւ թեւոք թեւոյցես: 28 Զանուն Աստուծոյ մի ինդրեր. զի եւ գառնեւ իւր ոչ, ամենայն ինչ որ անուանի՝ ի լուսն անտի անուանի. զի ոմն կոչէ եւ ան պատասխանի տայ. արդ ո՞վ իցէ այն որ անուանեայ զԱստուծոյ. Աստուծոյ ոչ անունն է, այլ կարծիք վստն Աստուծոյ: 29 Արդ մի ինչ ինդրեր զու զԱստուծոյ, այն որ ոչն էն:

30 Աստուած ծագումն իմաստուն, որ ոչ ընդունի ինչ որ ընդդէմ է: 31 Աստուած որ ինչ միանգամ արար՝ վստն մարդոյ արար: 32 Զընշաւակ պաշտակաւ է առ Աստուած եւ առ մարդիկ. արդ պատուական է մարդ քան զհիշեալակ առ Աստուած: 33 Արդ այն որ բարեբանն է առաջինն, Աստուած է. եւ երկրորդն՝ յորում բարիքն լինին ի մարդիկ: 34 Արդ վարեալ զքեզ ի բարիքն իբրեւ այն թէ զկնի իցես Աստուծոյ:

անգլիկանութիւնն են Քոյնի այնպիսի որ Նշմանկաւած են Սերստեայ հոն կող ունեցող կամ անոր համաժողովան զճիշդն կրկնաբերեայ (հայ. Էլտեր, անդ՝ էլ XL-XLIII.) Գիմմէսի արար, Պարիսի ի թղթին առ Մարկել. Մարգարէս եւ, զորեւ Նշմանկաւ են արդեն յիշեալ Գիմմէսի մայրեր եւ Էլտեր:

1 Ուրբիքի. 2 Որպէս... Գիմմէս. Գ. Տիէտոս յոյմա, Լատ. *Sententiae Sexti*, Աւստ (համաժողովին.) Գիմմէս Պ. Գիմմէսի եւ. Համմայն Աւստ (կից ընդարձակ խմբ.) Գիմմէսի Պ. Գիմմէսի եւ: